

В. А. Дробатаў

Навук. кір. – 3. У. Шведава, канд. філал. навук, дацэнт

АДЗІН З МОЎНЫХ СРОДКАЎ ХАРАКТАРЫСТЫКІ ЧАЛАВЕКА Ў ТВОРАХ ЯКУБА КОЛАСА

У артыкуле на матэрыяле параўнальных фразеалагізмаў, скарыстаных у мове твораў Якуба Коласа і зафіксаваных у слоўніку фразеалагізмаў, праведзены семантычны аналіз адзінак, што характарызуюць чалавека, устанаўліваюцца параметры характарыстыкі, акцэнтуюцца ўвага на ацэнцы і адабраных вобразах-эталонах з народнага жыцця беларусаў. Праз кампаратыўныя фразеалагізмы Якуб Колас выяўляе сувязь мовы сваіх твораў з мовай народа, бо творчасць аднаго са стваральнікаў нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы жывілася ў мове народнай.

Параўнанне з'яўляецца «адным з асноўных прыёмаў успрымання знешняга свету і духоўных каштоўнасцей» [1, с. 127]. У лагічным аспекце параўнанне ўспрымаецца «вынікам развіцця абстрактнага мыслення людзей, а ў аспекце лінгвістычным – адлюстраваннем гэтага мыслення ў мове» [2, с. 203]. Параўнанне ў мове мастацкага твора характарызаваць прадметы і з'явы рэчаіснасці. Разам з тым параўнанне часта выступае стылістычным прыёмам, які грунтуецца на вобразным змяненні граматычна аформленага супастаўлення. Як сродак вобразнага выяўлення параўнанне актыўна выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і выконвае стылістычныя функцыі павелічэння яркасці, выразнасці і вобразнасці выказвання. У асобны пласт фразеалогіі уваходзяць параўнальныя, або кампаратыўныя фразеалагізмы (КФ). Гэта параўнанні, якія на працягу гістарычнага развіцця мовы сталі ўстойлівымі фразеалагічнымі адзінкамі, напрыклад: фразеалагічная адзінка беларускай мовы як шклянка выступае як ад'ектыўная цэласная адзінка, ці выконвае ролю і функцыю прыметніка, але служыць для характарыстыкі будынка: «новы, нядаўна пабудаваны і добры. Пра хату, дом і пад.». Адметнасцю індывідуальна-аўтарскага стылю мовы твораў Якуба Коласа з'яўляецца, паводле заўвагі даследчыкаў, «выключна багатае і разнастайнае выкарыстанне фразеалагічных багаццяў беларускай мовы, высокая насычанасць твораў фразеалагізмамі» [3, с. 39]. Менавіта фразеалагічныя адзінкі, скарыстаныя і дастасаваныя да патрэб пісьменніка, робяць мову твораў слыннага майстра беларускага слова вобразнай, яркай, сакавітай і вельмі блізкай да народнай, да духу беларусаў. У «Слоўніку фразеалагізмаў мовы твораў Я. Коласа» зафіксавана больш за 6000 фразеалагізмаў, якія мастак скарыстаў і адлюстраваў у сваіх творах, а з іх намі выдзелена 785 КФ, розных па структуры, семантыцы, экспрэсіўна-эмацыянальнай афарбоўцы і ацэнцы [4]. Паводле семантыкі ўсе КФ характарызуюць чалавека і яго якасці, уласцівасці і прыкметы, прадметы, з'явы, колькасныя паказчыкі з'яў і прадметаў. Але найбольшую колькасць складаюць КФ, якія характарызуюць чалавека і яго якасці. І гэта заканамерна, паколькі ў фразеалогіі ў цэнтры стаіць чалавек: у фразеалагізмах чалавек перадае свае веды пра свет і пра сябе ў гэтым свеце, свае ўяўленні, дае ацэнку сваім якасцям, прыкметам, дзеяннем, характарызуе адносіны з іншымі людзьмі і інш. Як піша В. А. Ляшчынская, «канцэптасфера — чалавек прадстаўлена ў якасці цэнтральнай у фразеалагічнай сістэме кожнай Языкознание 146 мовы свету як адлюстраванне агульнай логікі светаўспрымання і светапрадстаўлення» [5, с. 9]. Асноўная мэта КФ – даць не столькі найменне, колькі характарыстыку, ацэнку таму, што ўласціва чалавеку. І гэта найперш КФ, якія характарызуюць псіхалагічны стан чалавека. Значэнне эмоцый і пачуццяў у жыцці чалавека надзвычай вялікае. В. А. Ляшчынская пры даследаванні эмацыянальнай канцэптасферы беларусаў на матэрыяле фразеалагізмаў беларускай мовы адзначыла: «Эмоцыі і пачуцці вызначаюць паводзіны чалавека, пастаноўку тых ці іншых жыццёвых мэт. Увогуле аб ролі эмоцый і пачуццяў у жыцці чалавека сведчыць той факт, што, як адзначаюць псіхолагі, чалавек, пазбаўлены эмацыянальных перажыванняў, не мог бы называцца чалавекам» [5, с. 6]. Яшчэ больш значную ролю эмоцый і пачуццяў у жыцці чалавека падкрэслівае Э. Дубянецкі, які лічыць эмоцыі і пачуцці адным са

сродкаў распазнавання нацыянальнага характару, які вызначаецца як «сукупнасць розных псіхалагічных рысаў і якасцей, уласцівых большасці прадстаўнікоў нацыянальнай супольнасці» [6, с. 101]. Дзякуючы КФ выразней выяўляецца ўнутраны свет чалавека, выяўляюцца пэўныя эмоцыі і пачуцці як абстрактныя з'явы, як невядомое, але ўспрынятае чалавекам, што было вызначана і ахарактарызавана. Праз параўнанні з канкрэтнымі паняццямі, вядомымі рэаліямі, з'явамі з жыцця КФ, захаваныя на працягу гісторыі развіцця народнай культуры, дакладней адзначаюць адпаведныя падзеі і эмоцыі. КФ абазначаюць і ў той самы час ацэньваюць унутраны стан чалавека, яго душэўныя мукі, хваляванне: як бы гара с плячэй скацілася; як мянэк на скаварадзе (варочацца, варушыцца, пакутаваць, адчуваць сябе і г.д.); як кот з падсмаленным хвостом (бегаць) і інш. Большасць КФ называе, ахарактарызуе чалавека, яго эмацыянальны стан як адчуванне пэўнай эмоцыі: - узрушанасць: як бы гром прышыб; - спалох, страх, перапуд: як нежывая; - захапленне: як бы ў рот хочучы улесці; - трывога: як бы ў грудзях апала; ценем злегчы на твар; - усхваляванасць: як у клетцы птушка; - туга, смутак: як у каталажцы; як бы на сабе зямлю насіць; - злосць: глянуць зверам. 147 Нярэдка адзначаюцца КФ, у семантыцы і вобразах якіх выяўляецца некалькі эмоцый, ці называюцца яны ў сукупнасці, напрыклад: як варам апарыла _нехта рапоўна адчуў разгубленасць, няёмкасць, збянтэжанасць, хваляванне', дзе адразу называюцца чатыры эмоцыі. Аналізуючы семантыку КФ, што вызначаюць эмацыянальны стан чалавека, можна адзначыць наяўнасць супрацьлеглых эмоцый. Так, напрыклад, КФ як на іголках (сядзець), як кіпень у гаршку (хадзіць) даводзяць пра ўзбуджаны стан чалавека, а КФ легчы каменем, наадварот; альбо КФ як велікодны пірог (памазаны яечным жаўткам) _весела і шчасліва выглядаць' і нібы мыла з "еўшы _вельмі незадаволены, моцна абняслаўлены, з убогім выглядам'. Не меншая ўвага нададзена КФ, якія ахарактарызуюць рысы характару чалавека і прадстаўляюць вобразы на аснове параўнанняў, якія дапамагаюць уявіць рысы характару, ці тое, што цяжка ўспрымаецца з-за яго неведомасці і няяснасці, абстрактнасці гэтых паняццяў. Такія КФ не толькі абазначаюць пэўныя рысы характару чалавека, але і выражаюць ацэнку той ці іншай рысе і, зразумела, выкарыстоўваюцца для таго, каб падкрэсліць тую ці іншую якасць асобы з найбольшай экспрэсіўнасцю. Вызначэнне ацэнкі рысы характару чалавека звязана, як правіла, з аб'ектам параўнання, што абраны як пэўны сімвал, эталон у народнай свядомасці. Так, КФ як Бог, нібы зорка тая, як ягнятка, як вясна адразу сігналізуюць станоўчую ацэнку такіх пазітыўных рыс чалавека, як гордасць, годнасць, пакорлівасць, ласкавасць. А вось КФ як бязрукі; цішэй вады, ніжэй травы; як люты воўк сярод ваўкоў; як той ідал; халодны як рыба; як рыба тая ў сеці; як скурат; як сталь; туз тузам; як чорт (самавіты) праз абраныя эталоны адмоўнай ацэнкі ў жыцці чалавека выражаюць негатыў, дазваляюць данесці адмоўнае стаўленне да чалавека, які не ўмее рабіць, не можа сам вырашыць, які бязвольны; грубы, упарты і інш, тым самым выражаюць стаўленне беларусаў да такіх людзей. Колькасна прадстаўлены КФ, якія ахарактарызуюць паводзіны чалавека. І гэта можна патлумачыць тым, што паводзіны чалавека з'яўляюцца прамым адлюстраваннем яго псіхалагічнага стану, рыс яго характару, выхавання, умоў жыцця, канкрэтных абставін і сітуацый і інш. КФ складзены на аснове параўнанняў як адзінак ацэньвання чалавека паводле яго маўлення ці, наадварот, маўклівасці. Фраземы як у сцяну заляпіць _трапна, дарэчна сказаць што-небудзь'; бы старэчым ты радзіўся _стала, разважліва, сур'ёзна, удумліва'; як промень сонца Языкознание 148 _які прыносіць радасць, добры настрой' выражаюць станоўчую ацэнку. Параўнальныя фразеалагізмы як карова маўчаць _не вымаўляць ні слова'; як тля тая _цярпліва, пакорліва маўчаць' – гэта асуджэнне. Аналіз КФ гэтай семантычнай групы паказвае, што чалавек у большасці негатыўна ацэньвае тое, што шкодзіць чалавеку, не прымаецца ў грамадстве, асуджаецца іншымі людзьмі. І такім чынам КФ даводзяць, якімі не трэба быць, якія рысы лічацца адмоўнымі, негатыўнымі. Так, не ўхваляецца назіранне аднаго чалавека за кімнебудзь іншым (крукам стаяць), няўключнасць у дзеяннях, асабліва пры паданні (як таўкач той у ступе; як мяшок; як ступа), ганарлівасць у адносінах да іншых (бы нейкая персана), нахабнасць у паводзінах з іншымі (бы тая свіння перціся), надакучлівасць (навязацца слатою), бязмэтнасць жыцця (як прусак пад шпалерамі), хлуслівасць (як той цюцька), бескультур'е (цёмны як саган) і інш. КФ трымаць хвост трубою _трымаць сябе

самаўпэўнена, малайцавата, не сумаваць, нікога не баяцца'; як сам цар (сядзець, хадзіць) велічна, паважна'; як чалавек нармальна, натуральна сябе паводзіць'; хадзіць козырам трымацца малайцавата, зухавата, мець бравы выгляд'; як першы ў свеце кавалер манерна'; як юнак рухавы') ужо маюць іншую ацэнку, ці могуць быць то са станоўчай ацэнкай, то ўжывацца з іроніяй, як і КФ як святоша занадта ненатуральна, сціпла, ціха паводзіць сябе' ці як у гасцях стрымана, сціпла сябе паводзіць'; як сабачкі адданыя, верныя', што характарызуюць паводзіны чалавека ў пэўных умовах. Дастаткова колькасна ў мове твораў Я. Коласа адзначаюцца КФ, якія характарызуюць знешні выгляд чалавека. Гэта КФ, якія: - называюць і адразу характарызуюць інтэнсіўнасць колеру валасоў, тым самым вызначаючы прыкмету ўзросту чалавек: сівы, як голуб; - даюць прыкмету чалавека малога росту і яе ацэнку (з вузел) ці, наадварот, высокага, але з рознай ацэнкай (як ясень; як цапільна); - вызначаюць аб'ём і паўнату: як кадзь; худы як рак; сухі як скурат; - называюць колер скуры ці валасоў: як цыганка; - сведчаць пра акуратнасць або неахайнасць: хоць завярці ў паперку; як камінар; як лесавік кашлаты; - ацэньваюць прыгажосць знешняга аблічча, адзення на чалавеку: як зачараваная кветка; як паніч; як той восеньскі рыжок; як у свята (станоўчая ацэнка) і, наадварот, адмоўная ацэнка: як струп на плеху; зімою і летам усё адным цветам; як прывід. 149 У пэўнай ступені кампаратыўныя фразеалагізмы, адабраныя з народных крыніц, выхапленыя з памяці самога пісьменніка і скарыстаныя ў творах, даюць сціслае і разам з тым выразнае і поўнае апісанне знешнасці чалавека, пры гэтым выяўляючы свае адносіны, выказваючы адразу ацэнку: што добра, паводле ўяўлення беларусаў, а што дрэнна. Выдзяляецца група КФ, якія характарызуюць адносіны да каго-, чаго-небудзь. У дадзеную групу КФ уваходзяць тыя адзінкі, якія выражаюць адносіны адной асобы да другой. І гэтыя выражаецца вобразамі, якія перадаюць нядобразычлівыя адносіны праз погляд аднаго чалавека на іншага ў параўнанні з вядомымі чалавеку рэаліямі ў жыцці, напрыклад: як на воўка (глядзец); як мачыха (глядзец, паглядаць); як той камень на мяжы; як капітан з салдатам (здараўкацца); за панібрата (быць); як псу; як сон; як скулы. За кожным фразеалагізмам замацавана сваё адценне, выяўляецца свая адметнасць, хоць усё аб'яднаны агульным значэннем і адмоўнай характарыстыкай нядобразычліва, не так, як трэба'. Да іх далучаем і тыя КФ, у семантыцы і вобразах якіх даводзіцца пра прыязныя адносіны, шчырасць і дабрыву: як роднага (сустракаць); як роў да грэчкі; як рыбка з вадой (жыць з кім-небудзь); як сёстры (сышліся); як сына (палюбіць); нібы хмель віцца. Паказаныя фраземы замацавалі і перадалі назіранні чалавека за прыродай, за ўзаемаадносінамі паміж роднымі, блізкімі і сталі абагульненнем народнай свядомасці, выяўленнем прыкладу арганізацыі адносін з людзьмі як узорныя, якія адабраюцца. Як паказваюць КФ, чалавеку важна было вызначыць правілы і іх парушэнні ў адносінах паміж людзьмі, якія патрэбна засвойваць. Самую малую колькасць у мове твораў Якуба Коласа складаюць КФ, якія характарызуюць і даюць ацэнку матэрыяльнага стану чалавека. З дапамогай устойлівых параўнанняў падкрэсліваецца, як правіла, цяжкае сацыяльнае і матэрыяльнае становішча беларуса, асабліва звяртаецца ўвага на беднасць як сацыяльны і матэрыяльны паказчык чалавека. Гэта адзінкавыя КФ, у аснову якіх абраны параўнанні, што набылі ўстойлівы сімвалічны змест: як пацук без грошай, бедны'; голы як сакол дужа бедны, нічога не мае'; як скаціна (жыць) пажбрачаму, у галечы, у крайняй беднасці'; як у старца пра вельмі беднага'. Такім чынам, кампаратыўныя фразеалагізмы, што характарызуюць чалавека, прадстаўляюць яго з самых розных бакоў і даводзяць праз параўнанне з вядомымі рэаліямі, а ў выніку вобразна і наглядна, дакладна даюць ацэнку і малююць вобраз чалавека. Праз Языкознание 150 кампаратыўныя фразеалагізмы Якуба Коласа выяўляе сувязь мовы сваіх твораў з народнай мовай, бо творчасць аднаго са стваральнікаў нацыянальнай беларускай літаратурнай мовы жывілася ў мове народнай. Яго індывідуальнасць як мастака слова якраз і выяўляецца праз багацце слоўніка, шырокае выкарыстанне мастацкіх сродкаў вобразнасці, у тым ліку і фразеалагічных адзінак. Спіс літаратуры 1 Кондаков, Н. И. Логический словарь справочник / Н. И. Кондаков. – М.: Наука, 1975. – 720 с. 2 Юрченко, И. А. Адъективные устойчивые сравнения как составная часть фразеологии / И. А. Юрченко // Вестник Полоцкого государственного университета. Гуманитарные науки. – 2006. –

№7. – С. 203-208. 3 Ашарчук, І. А. Індывідуальна-аўтарскае ўжыванне фразеалагічных і свабодных словазлучэнняў у мове твораў Якуба Коласа / І. А. Ашарчук // Веснік Гродзенскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Янкі Купалы. – 2006. – №3. – С. 39-41. 4 Слоўнік фразеалагізмаў мовы твораў Я. Коласа / пад рэд. А. С. Аксамітава. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 655 с. 5 Ляшчынская, В. А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў: манаграфія / В. А. Ляшчынская. – Мінск: РІВШ, 2012. – 246 с. 6 Дубянецкі, Э. Нацыянальны характар беларусаў / Э. Дубянецкі // Беларусазнаўства: навуч. дапам. / пад рэд. П. Брыгадзіна. – Мінск: —Завігар , 1998. – С. 101-109.

РЕПОЗИТОРИЙ ГГУ ИМЕНИ Ф. СКОРИНЫ